

e-ISSN: 2619-9114

Haziran / June 2025, Cilt / Volume 9, Sayı / Issue 1

Satranç Hakkındaki Rivâyetlerin Tahlili

Analysis Of The Narrations About Chess

Yunus HATİPOĞLU

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Diyarbakır, Türkiye

Dr., Ministry of Education, Diyarbakır, Turkey

hatipogluyunus21@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-2030-6834>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Hatipoğlu, Yunus. "Satranç Hakkındaki Rivâyetlerin Tahlili". *Batman Akademi Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 18-40.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1581355>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 7 Kasım 2024

Accepted / Kabul Tarihi: 20 Şubat 2025

Published / Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Pages / Sayfa: 18-40

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
(Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalında doktora ders dönemi kapsamında sunulan 'Satrançla İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi' başlıklı seminer çalışmasından üretilmiştir.)

Öz: Satranç oyunu, tarih boyunca bilinen ve insanlar arasında oynanan en eski oyunlardan biridir. Bu oyun hakkında çeşitli kaynaklarda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnâd edilen bazı merfû rivâyetler yer almaktadır. Bu rivâyetlerde satranç oynayanlar kötülenmekte ve satrançtan uzak durulması yönünde mesajlar verilmektedir. Bu çalışmada söz konusu rivâyetler incelenerek bunların sıhhat durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için önce rivâyetlerin geçtiği kaynaklar tespit edilmiş, rivâyet tarihleri sunulmuş, daha sonra sened tenkidi yönüyle bu rivâyetlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Netice olarak, incelenen rivâyetlerden bazılarının mevzû, bir kısmının ise zayıf olduğu anlaşılmış; sahîh veya hasen derecesinde bir rivâyetin olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca satranç hakkında İslâm ulemâsının değerlendirmelerine de yer verilmiş, özellikle hadis şârihlerinin ve dört fikhî mezhebin bu oyuna yaklaşımları ele alınmıştır. Hem hadis şârihlerinin hem de fikhî mezheplerin satrançın hükmü konusunda ihtilaf ettikleri, özellikle dört fikhî mezhebin "haram", "tahrîmen mekrûh", "tenzîhen mekrûh" ve "mubâh" şeklinde farklı hükümler verdikleri görülmüştür. Sonuç olarak, kumara aracı kılınmadığı, ibadetler ihmal edilmediği ve taraflar arasında husumete yol açmadığı takdirde satranç oynamada bir sakınca olmayacağı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Rivâyet, İsnad Tenkidi, Oyun, Satranç.

Abstract: The game of chess, is one of the oldest games known throughout history and played among humans. There are some narrations about this game in various sources attributed to the Prophet (PBUH). In these narrations, those who play chess are vilified and messages are given to stay away from chess. In this study, we have analyzed these narrations and tried to reveal their authenticity. For this purpose, the sources of the narrations were first identified, the narration reports were presented, and then these narrations were evaluated in terms of isnâd criticism. As a result, some of the narrations were found to be mawdû and some of them were found to be weak; It is concluded that there is no narration that is sahih or hasan. It also includes the evaluations of Islamic scholars about chess, In particular, the approaches of hadith commentators and the four schools of jurisprudence to this game are discussed. Both hadith commentators and jurisprudential schools of thought disagree on the ruling of chess, In particular, it has been observed that the four schools of jurisprudence have given different rulings as "haram", "makruh tahrimi", "makruh tanzihî" and "mubâh". As a conclusion, it is finalized that there is no harm in playing chess as long as it is not used as a means of gambling, worship is not neglected and it does not cause animosity between the parties.

Keywords: Hadith, Narration, Criticism of İsnâd, The Game, Chess.

Giriş

İnsanlar, günlük hayatın monotonluğundan sıyrılmak, çalışma temposunun yol açtığı yorgunluk ve stresi gidermek veya boş vakitleri değerlendirmek gibi sebeplerle zaman zaman çeşitli oyunlara başvurumaktadırlar. Tarihi çok eskilere dayanan satranç oyunu da insanların en fazla rağbet ettikleri oyunlardan biridir.

Hindistan kökenli bir oyun olan satranç, Arap coğrafyasında I. (VII.) yüzyılın başlarında yayılmış ve her dönemde müslüman devlet adamları, ulemâ, üdebâ ve halk tarafından oynanmıştır.¹ Bununla beraber bazı kaynaklarda satranç oynamayı kötüleyen rivâyetler bulunmaktadır. İlmi ve akademik yayınlar içerisinde satranç oyunu hakkında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnâd edilen bu rivâyetleri bütünüyle ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu durum böyle bir çalışmanın yapılmasına sebebiyet vermiştir.

Araştırmanın amacı, satranç oyunu hakkında bazı kaynaklarda yer alan rivâyetleri incelemek, bu rivâyetlerin tahrir ve tenkidini yaparak bunların sıhhati hakkında bir netice elde etmektir. Araştırmanın kapsamına alınacak rivâyetler, sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnâd edilen (merfû) ve sened zinciri bulunan rivâyetler olacaktır. Çalışmada izlenilecek yöntem ise şöyle olacaktır: öncelikle satrançla ilgili hadislerin geçtiği kaynaklar tesbit edilip hadislerin tahriri yapılacak, sonra hadislerin tüm rivâyet tariklerinin senedleri ortaya konup, rivâyet metinleri verilecektir. Akabinde sened tenkidine geçilecek ve bu yapılırken, makaleyi gereksiz yere uzatmamak için seneddeki tüm râviler kritik edilmeyecek, sadece problem teşkil eden râviler üzerinde durulacaktır. Rivâyetlerin sened kritiğinden sonra, sahâbenin konuya yaklaşımı ile ulemânın değerlendirmelerine bakılacaktır. Bu bağlamda hadis şârihlerinin ve fukahânın satranç oyununa bakışı ele alınacaktır.

1. Satrançla İlgili Rivâyetlerin Kaynak Tespiti ve Isnâd Tenkidi

1.1. Rivâyetlerin Kaynakları

Satrançla ilgili rivâyetler, *Kütüb-i Tis'a* gibi meşhur hadis kitaplarında değil başka muhtelif kaynaklarda geçmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kaynaklar, müelliflerinin vefat tarihlerine göre kronolojik olarak şöyledir: Ebû Yûsuf (ö. 182/798) *el-Âsâr*, Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311/923) *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî 'ani'l-münker*, el-Harâitî (ö. 327/939) *Mesâvi'l-ahlâk ve mezmûmühâ*, Âcurrî (ö. 360/970) *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç ve'l-melâhî*, Taberânî (ö. 360/971) *Mu'cemu'l-evsat*, Dârekutnî (ö. 385/995), *el-İlel*, el-Halîmî (ö. 403/1012) *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, İbn Hazm (ö. 456/1064) *el-Muhallâ*, İbn Abdilberr (ö. 463/1071) *et-Temhîd*, Deylemî (ö. 509/1115) *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231) *Beyânu'l-vehm*, Heysemî (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâ'id*, Süyûtî (ö. 911/1505), *ez-Ziyâdât ale'l-mevzû'ât* ve Ali el-Müttakî (ö. 975/1567) *Kenzü'l-'ummâl*.²

¹ Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Altınay, "Satranç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/178-180.

² Bu çalışmamızda sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnâd edilen (merfû) ve isnâd zinciri olan rivâyetleri esas aldığımızdan, metodumuza uygun yukarıdaki kaynakları tespit edebildik. Başka kaynaklarda merfû olmayan ve isnâdsız bir şekilde nakledilen rivâyetlere rastlanılabileceğini belirtmek isteriz.

Mezkûr kaynaklarda yer alan rivâyetler, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Vâsile b. el-Eska' (ö. 85/704 (?), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Abdulkerîm b. Ebî'l-Muhârik (ö. 126/744) ve Habbe b. Selem, (ö. ?) kanalıyla bizlere ulaşmaktadır.

1.2. Rivâyetlerin İsnâdları ve Metinleri

1.2.1. Abdullah b. Mes'ûd Rivâyetleri:

a) İbrâhîm el-Hecerî → Abdülmelik b. 'Umeyr → Ebu'l-Ahves → Abdullah b. Mes'ûd → Hz. Peygamber (s.a.v):

إِيَّاكُمْ وَهَاتَيْنِ الْكُعْبَيْنِ يَعْنِي النَّرْدَ وَالشَّطْرَنْجَ

“Şu iki ka’bdan sakının! Yani tavla ve satranç.”³

Senedde yer alan İbrâhîm b. Müslim el-Hecerî hakkında İbn Hacer (ö. 852/1449), muhaddislerden birçok cerh ifadesi zikretmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: “Zaîf”, Zaîfu'l-hadîs”, “Metrûk”, “Münkeru'l-hadîs”, “Leyse hadîsuhu bi şey”, “Leyse bi sika ve lâ yuktebu hadîsuh”, “Kâne ruffâ'en la be'se bihi.”⁴ Ayrıca el-Hecerî'nin “رفع أحاديث وقفها غيره” başkalarının mevku'f hadislerini ref' ettiği” de söylenmiştir.⁵ Nitekim Dârekutnî de incelediğimiz rivâyet hakkında “Sahîh olan mevku'f olmasıdır” demiştir.⁶ Bu durum, incelediğimiz rivâyetin de el-Hecerî tarafından merfûlaştırıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Netice olarak, hadis ulemâsı tarafından el-Hecerî'nin cerh edilmiş olması, bu rivâyeti zayıf kılmaktadır.

b) Ebî → Ebû Tâlib el-Hüseynî → Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman → Abdullah b. Muhammed b. Cafer → Ahmed b. Cafer → el-Hüseyn b. İsmâîl et-Taberî → Ebu'l-Müsenna Yûsuf b. Saîd → Ebû İsme → Mukâtil b. Hayyân Ebî'l-Ahves → Abdullah b. Mes'ûd → Hz. Peygamber (s.a.v):

من لعب بالشطرنج فقد قارف شركاً

“Kim satranç oynarsa şirke bulaşmış olur.”⁷

Suyûtî (ö. 911/1505) senedde yer alan Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem'in “Kezzâb” olduğunu belirtmiştir.⁸ Ayrıca Ebû İsme'nin muhaddislerce “Zaîfu'l-hadîs”, “Metrûku'l-hadîs”, “Münkeru'l-hadîs” ve “Zâhibu'l-hadîs” şeklinde nitelemelerle cerh edildiği ve

³ Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-'İlelû'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Silefi (Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985), 5/315.

⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, (Hindistan: Dâiretu'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1326), 1/165.

⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/165.

⁶ Dârekutnî, *el-'İlel*, 5/315.

⁷ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ez-Ziyâdât ale'l-mevzû'ât*, (Zeylû el-le'âli'l-masnû'a) thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasan (Riyâd: Mektebetu'l-Me'ârif, 1431/2010), 2/689.

⁸ Süyûtî, *ez-Ziyâdât ale'l-mevzû'ât*, 2/689.

Fedâilu'l-Kur'an hakkında hadis uydurduğu da belirtilmiştir.⁹ Bütün bunların yanında söz konusu rivâyetin mevzû hadisler barındıran başka kaynaklarda da geçmesi,¹⁰ rivâyetin mevzû olduğunu açıkça göstermektedir.

1.2.2. Ebû Hüreyre Rivâyetleri

a) Ebu Abdillâh Muhammed b. Mahled el-Attâr → Muhammed b. Saîd el-Avfî- min aslihi – Süleymân b. Dâvûd el-Yemâmî → Yahya b. Ebî Kesîr → Ebî Seleme b. Abdîrrahman Ebû Hüreyre → Hz. Peygamber (s.a.v.):

إِذَا مَرَرْتُمْ بِهَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَلْعَبُونَ الْأَزْلَامَ. الشَّطْرَنْجَ وَالنَّرْدَ فَلَا تُسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ فَإِنْ سَلَّمُوا عَلَيْكُمْ فَلَا تَرُدُّوا عَلَيْهِمْ فَإِنَّهُمْ إِذَا اجْتَمَعُوا وَأَكْبُوا عَلَيْهَا جَاءَ إِبْلِيسُ أَخْزَاهُ اللَّهُ بِجُنُودِهِ فَاحْدَقَ بِهِمْ كُلَّمَا ذَهَبَ رَجُلٌ يَصْرِفُ بَصَرَهُ عَنِ الشَّطْرَنْجِ لَكَزَ فِي ثَغْرِهِ وَجَاءَتِ الْمَلَائِكَةُ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ فَاحْدَقُوا بِهِمْ وَلَمْ يَدْنُوا مِنْهُمْ فَمَا زَالُوا يَلْعَنُونَهُمْ حَتَّى يَتَفَرَّقُونَ عَنْهَا حِينَ يَتَفَرَّقُونَ كَالْكَلَابِ اجْتَمَعَتْ عَلَى جِيْفَةٍ فَأَكَلَتْ مِنْهَا حَتَّى مَلَأَتْ بُطُونَهَا ثُمَّ تَفَرَّقَتْ

“Fal okları, satranç, tavla ve benzeri eğlence aletleriyle oynayanlara rastlarsanız onlara selam vermeyin, size selam verirlerse de selamlarını almayın, çünkü onlar toplanıp bu oyunların başına üşüşüklerinde, şeytan –Allah onu rezil etsin- ordularıyla onlara gelip etraflarını kuşatır, ne zaman bir adam satrançtan gözünü ayırsa hemen onun yanağını dırter, şeytanın arkasından melekler gelir, oynayanlara bakar fakat onlara yaklaşmazlar, nihayet onlar oyuna devam edip dağılırken bir leşin başına üşüşüp de ondan yiyen, karınları doyduktan sonra dağılan köpekler gibi ayrılırlar.”¹¹

Senedde yer alan Süleymân b. Dâvûd el-Yemâmî hakkında İbn Maîn (ö. 233/848) “Leyse bişey”, Buhârî (ö. 256/870) “Münkeru'l-hadîs”, İbn Hibbân (ö. 354/965) ise “Zaîf” demiştir.¹² Ayrıca seneddeki Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahled el-Attâr ve Muhammed b. Saîd el-Avfî adlı râviler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Dolayısıyla bunların meçhûl olduklarını söyleyebiliriz. Sonuç olarak bir cerh edilmiş râvi, iki tane de meçhûl râvi barındırması, bu senedin zayıf olduğunu açıkça göstermektedir.

b) Mutahhar b. el-Heysem et-Tâî → Şibl el-Basrî → Ebî Nuaym → Ebû Hüreyre → Hz. Peygamber (s.a.v.):

⁹ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 30/60-61.

¹⁰ Bkz. Ebû'l-Hasen Nûruddîn Âlî b. Muhammed b. Âlî el-Kinânî ed-Dîmaşkî, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şerî'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdulvehhâb Abdullatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Ğumârî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399), 2/234; Ebû Abdillâh Muhammed b. Âlî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 207.

¹¹ Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/269; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-satranç ve'l-melâhî*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs (y.y: b.y.y., 1402/1982), 148.

¹² Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/202.

مَرَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَوْمٍ يَلْعَبُونَ بِالْشَطْرَنْجِ، فَقَالَ: "مَا هَذِهِ الْكُوبَةُ؟ أَلَمْ أَنَّهُ عَنْهَا؟! لَعَنَ اللَّهُ مَنْ يَلْعَبُ بِهَا"

Hız. Peygamber (s.a.v.) satranç oynayan bir topluluğa uğradı ve onlara şöyle dedi: "Bu satranç nedir? Ben bunu yasaklamadım mı? Kim bu oyunu oynarsa Allah ona lanet etsin."¹³

el-Ukaylî (ö. 322/934), *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr* adlı eserinde mezkûr rivâyete, Ahmed b. Muhammed b. Âsım - Muhammed b. el-Müsennâ - Mutahhar b. el-Heysem - Şibl el-Basrî - Abdurrahman b. Yamer - Ebû Hüreyre tarîkiyle yer vermiş, senedde yer alan Mutahhar b. el-Heysem için "Hadisi sahîh değildir", Şibl ve Abdurrahman için ise "İkisi meçhûldür" demiştir.¹⁴ İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) Mutahhar b. el-Heysem'in "Münkeru'l-hadîs" olduğunu belirtirken,¹⁵ İbn Hacer de Mutahhar b. el-Heysem hakkında Ebu Saîd b. Yûnus'un, "Metrûku'l-hadîs" dediğini zikretmiştir.¹⁶

Yukarıda yer verdiğimiz her iki tarikte yer alan Mutahhar b. el-Heysem'in cerh edilmiş olması, bu rivâyetin de zayıflığını gerektirmektedir.

1.2.3. Abdullah b. Ömer Rivâyetleri

a) Muverri' b. Abdillâh → Dâvûd b. Muâz → Sâbit b. Zuheyir → Nâfi' → İbn Ömer Hız. Peygamber (s.a.v):

جَاءَ أَعْرَابِيٌّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ إِنِّي رَأَيْتُ الْبَارِحَةَ فِي الْمَنَامِ أَنَّهُ لَيْسَ مِنْ عَبْدٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَشَهِدَ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ إِلَّا رَفَعَهُ اللَّهُ دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ، إِلَّا أَصْحَابَ الشَّاهِ - وَهِيَ الشَّطْرَنْجُ

Bedevisi bir adam Resûlullah'a (s.a.v) gelerek şöyle dedi: "Ey Allah'ın Nebîsi dün gece rüyamda Allah'tan başka ilah olmadığına ve senin onun elçisi olduğuna şehadet eden kullar içerisinde şâh sahipleri (satranç oynayanlar) dışında tamamının cennetteki derecelerini Allah'ın yükselttiğini gördüm."¹⁷

Rivâyetin senedinde yer alan Sâbit b. Zuheyir hakkında cerh ifadeleri bulunmaktadır. Onun hakkında Nesâî (ö. 303/915) "Leyse bi sika" ifadesini kullanmıştır. İbn Adî (ö. 365/976), hadisin sened ve metninde güvenilir râvilerle muhalefet ettiğini söylerken, Buhârî ve

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker*, thk. Yahya Murâd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 62-63.

¹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1404/1984), 4/261.

¹⁵ Ebu'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, *Kitâbu ma'rifeti't-tezkire fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1406/1985), 113.

¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/180.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995), 9/78-79; Ebu'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebû Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Husamedddin el-Kudsi (Kâhire: Mektebetü'l-Kudsi, 1414/1994), 8/113.

Dârekutnî (ö. 385/995) ise onu “Münkeru’l-hadîs” olarak nitelemiştir.¹⁸ Sâbit b. Zuheyr hakkındaki açık cerh ifadeleri nedeniyle bu sened için zayıftır hükmünü verebiliriz.

b) Mâlik → Nâfi’ → İbn Ömer → Hz. Peygamber (s.a.v):

مَنْ لَعِبَ بِالشَّطْرَنْجِ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ

“Kim satranç oynarsa şüphesiz Allah’a ve Resûlüne isyan etmiş olur.”¹⁹

İbn Abdilberr (ö. 463/1071), bu hadisin Mâlik’e isnâdı şüphelidir. Bu hadis mevzûdur, batıldır, demiştir.²⁰

1.2.4. Vâsile b. el-Eska’ Rivâyetleri

a) Muhammed b. el-Haccâc → Hizâm b. Yahya → Mekhûl → Vâsile b. el-Eska’ Hz. Peygamber (s.a.v):

لِلَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَوْحٌ، يَنْظُرُ فِيهِ فِي كُلِّ يَوْمٍ ثَلَاثِمِائَةٍ وَسِتِّينَ نَظْرَةً، يَرْحَمُ بِهَا عَبْدَهُ، لَيْسَ لِأَهْلِ الشَّاهِ فِيهَا نَصِيبٌ

“Allah tebâreke ve teâlanın bir levhası vardır ki, her gün ona üç yüz altmış defa nazar (tecelli) ederek onunla kullarına rahmet eder, şâh ehlinin (satranç oynayanların) ise bu rahmetten nasibi yoktur.”²¹

Bu rivâyeti İbn Hibbân *el-Mecrûhîn* adlı eserinde zikretmiş, senedin râvilerinden Muhammed b. el-Haccâc’ın “Münkeru’l-hadîs” olduğunu ve kendisinden rivâyette bulunmanın helal olmayacağını belirtmiştir.²² Hakkında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), “Biz onun hadisini terkettik” derken, Nesâî ise onu “Metrûk” olarak nitelemiştir.²³ Ayrıca Mekhûl ile Hizâm b. Yahya arasında hoca-talebe ilişkisi de tesbit edilemediğinden, sened aynı zamanda muttasıl değildir. Senedin hem cerh edilmiş râvi içermesi hem de ittisal şartını sağlamaması nedeniyle zayıf olduğu açıktır.

b) Harâitî, *Mesâvi’l-ahlâk* adlı eserinde aynı rivâyeti, Abdullah b. Muhammed b. Eyyüb el-Muherrimî → Dâvûd b. el-Muhebbber → Hizâm b. Yahya → Ubeyd b. Şihâb Vâsile b. el-Eska’ şeklinde nakletmiştir.

¹⁸ Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, 1/364.

¹⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd*, thk. Muhammed el-Fellâh (y.y: b.y.y., 1405/1984), 13/173; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî, *el-Minhâc fî şu’abi’l-îmân*, thk. Hilmi M. Fûde (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 3/92. Ancak dipnotta muhakkik, hadiste “satranç” ifadesinin geçmediğini belirtmiştir.

²⁰ İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 13/173.

²¹ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttaki el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl*, thk. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekka (y.y: Muessesetu’r-Risâle, 1401/1981), 15/218; Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî, *Mesâvi’l-ahlâk ve mezmûmühâ*, thk. Mustafa b. Ebü’n-Nasr eş-Şelebî (Cidde: Mektebetus-Sevâdî, 1413/1993), 245.

²² Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Kitâbu’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du’afâ’ ve’l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyud (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1412/1992), 2/296-297.

²³ Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, 3/509.

Araştırmalarımız neticesinde senedde yer alan Dâvûd b. el-Muhebbber hakkında “Zaîf”, “Zâhibu’l-hadîs” ve “Metrûk” şeklinde değerlendirmeler bulunmaktadır.²⁴ Ayrıca Hizâm b. Yahya ile Ubeyd b. Şihâb adlı râviler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamış olup bu iki râvinin meçhûl oldukları kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla sened, bir zayıf iki tane de meçhûl râvi barındırmasından ötürü zayıftır.

1.2.5. Enes b. Mâlik Rivâyeti:

Abdûs → Ebû Mansûr Abdullah b. İsa b. İbrâhîm → Ebû Bekr Mûsa b. Muhammed b. Cafer b. İsa el-Bezzâz → Muhammed b. İshâk b. Yennâk el-Hevârizmî → Mûsa et-Tavîl Enes → Hz. Peygamber (s.a.v):

اللاعب بالشطرنج كالأكل لحم الخنزير والناظر إلى من يلعب بالشطرنج كالغامس يده في دم الخنزير

“Satranç oynayan domuz eti yemiş gibidir, satranç oynayanı izleyen de elini domuz kanına batırmış gibidir.”²⁵

Deylemî, mezkûr rivâyeti sadece Hz. Enes’in adını zikrederek senedsiz bir şekilde aktarmıştır. Rivâyetin isnâd zinciri Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *ez-Ziyâdât ale’l-Mevzû’ât* adlı eserinde geçmektedir. Süyûtî, senedde bulunan Mûsa et-Tavîl’in Hz. Enes’e nispetle mevzû rivâyetler aktardığını belirtmiştir.²⁶ Zehebî (ö. 748/1348) de Mûsa et-Tavîl’in “Münkeru’l-hadîs” olup kim olduğunun bilinmediğini eserinde kaydetmiştir.²⁷ Ayrıca söz konusu rivâyet, mevzû hadislere yer veren başka eserlerde de zikredilmiştir.²⁸ Bütün bunlar rivâyetin mevzûluğunu gerektirmektedir.

1.2.6. Abdulkerîm b. Ebi’l-Muhârik Rivâyeti:

Yûsuf → Ebîhi → Ebû Hanîfe → Abdulkerîm (yerfau’l-hadîse):

مَنْ لَعِبَ بِالْشَطْرَنْجِ فَهُوَ كَالَّذِي يَتَوَضَّأُ بِلَحْمِ الْخَنَزِيرِ

“Satranç oynayan, domuz etiyle abdest alan kimse gibidir.”²⁹

Rivâyeti Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ref’ eden Abdulkerîm b. Ebi’l-Muhârik tâbiînin küçüklerindendir. Hakkında Zehebî “Zaîfu’l-hadîs”, Nesâî ve Dârekutnî ise “Metrûk” demişlerdir.³⁰ Ayrıca Tâbiînden birinin (yerfau’l-hadîse) ifadesini kullanması hadisi mürsel yapmaktadır.³¹ Dolayısıyla bu rivâyetin zayıf olduğunu söyleyebiliriz.

²⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 2/20.

²⁵ Deylemî, *el-Firdevs bi-me’sûri’l-hitâb*, 3/470.

²⁶ Süyûtî, *ez-Ziyâdât ale’l-mevzû’ât*, 2/682.

²⁷ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 2/665.

²⁸ Bkz. İbn Arrak, *Tenzîhü’ş-şerî’a*, 2/234; Şevkânî, *el-Fevâ’idü’l-mecmû’a*, 207.

²⁹ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *el-Âsâr*, thk. Ebu’l-Vefâ (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, t.y.), 215.

³⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâût (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1405/1985), 6/83.

³¹ Abdullah Aydın, “Merfû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/180.

1.2.7. Habbe b. Selem Rivâyetleri

a) Abdulmelik b. Habîb → Esed b. Mûsa → Ali b. Mabed → İbn Cüreyc →

Habbe b. Selem → Hz. Peygamber (s.a.v.):

الشَّطْرَنْجُ مَلْعُونَةٌ مَلْعُونٌ مَنْ لَعِبَ بِهَا، وَالنَّاظِرُ إِلَيْهَا كَأَكْلِ لَحْمِ الْخِنْزِيرِ

“Satranç lanetlenmiştir. Onu oynayan lanetlenmiştir. Satranç oyununu seyreden de domuz eti yiyen gibidir.”³²

Rivâyeti *el-Muhallâ* adlı eserinde zikreden İbn Hazm (ö. 456/1064), senedde yer alan İbn Habîb için “La şey”, Esed b. Mûsa için “Zaîf”, Habbe b. Selem için ise “Meçhûl” demiş ve senedin munkatı olduğunu bildirmiştir.³³ İbn Hacer de Habbe b. Selem’in tâbiinden olup irsâl yaptığını ve İbnü’l-Kattân’ın (ö. 628/1231) kendisi hakkında “Meçhûl” dediğini nakletmiştir.³⁴ Bütün bu bilgiler ışığında senedin zayıf olduğunu söyleyebiliriz.

a) Ali b. Mabed → İbn Cüreyc → Habbe b. Selem senediyle gelen bir diğer rivâyet şöyledir:

الشَّطْرَنْجُ مَلْعُونَةٌ مَلْعُونٌ مَنْ لَعِبَ بِهَا

“Satranç lanetlenmiştir. O oyunu oynayan da lanetlenmiştir.”³⁵

Habbe b. Selem hakkında bir önceki senedde meçhul olduğu bilgisine yer vermiştik. Ayrıca senedde yer alan Ali b. Mabed ile İbn Cüreyc arasında bir hoca-talebe ilişkisi tespit edemediğimizi de belirtmeliyiz. Bu nedenlerden ötürü senedin zayıflığına hükmedebiliriz.

1.3. Değerlendirme

Buraya kadar isnâd tenkidi yaptığımız rivâyetlerin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, kaynaklarda tespit ettiğimiz rivâyetlerin üç tanesinin mevzû; diğerlerinin ise zayıf olduğu sonucuna ulaştığımızı belirtebiliriz. Netice itibarıyla, satranç hakkındaki rivâyetlerin hiçbirinin sahîh veya hasen derecesinde olmadığını açıkça söyleyebiliriz.

2. Satranç Hakkında Sahâbe ve Ulemânın Değerlendirmeleri

Bu bölümde satranç oyunu ile ilgili sahâbenin yaklaşımı ele alınmış; akabinde hadis şârihlerinin ve fukahânın konuyu nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir.

³² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-mücellâ bi'l-ihâsâr*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.), ⅴ/°68.

³³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, ⅴ/°68. İbn Hazm, ayrıca Abdulmelik b. Habîb - el-Cüzâmî - İbn Ebî Revvâd - Ebîhi isnâdıyla şöyle bir rivâyete daha yer vermiştir: “Kıyamet gününde insanların en şiddetli azap görenleri, satranç oynayarak vallahi onu öldürdüm (mat ettim), vallahi onu helak ettim, vallahi onu yok ettim diyen kimseler olacaktır. Vallahi (bu sözler) Allah’a karşı iftira ve yalandır.” İbn Hazm, rivâyetin sonunda Abdulmelik b. Habîb için “La şey” demiş ve rivâyetin munkatı olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, ⅴ/°68.

³⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Mu'avviz (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 2/170.

³⁵ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî Ebu'l-Hasen İbnu'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-ahkâm*, thk. Hüseyin Âyt Saîd (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1418/1997), 3/599.

2.1. Satranç Hakkında Sahâbenin Yaklaşımı

Satranç hakkında sahîh veya hasen derecesinde merfû bir rivayetin bulunmaması, konu hakkında sahâbenin yaklaşımını önemli kılmıştır. Nitekim bazı kaynaklarda sahâbeden gelen rivâyetler esas alınarak satranç oyunu, kötülenmeye veya onaylanmaya çalışılmıştır. Zira konu hakkında sahâbeden ihtilaflı rivâyetlerin aktarıldığı görülmüş, kimi sahâbîlerin satrancı kötiledikleri; bazı sahâbîlerin ise bu oyunu oynadıkları nakledilmiştir.³⁶

Satrancı kötileyen sahâbîlerin, Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Ebû Bekre (ö. 51/671 (?), Ukbe b. Âmir (ö. 58/678), Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) olduğu kaydedilmiştir.³⁷

Mezkûr sahâbe içerisinde özellikle Hz. Alî'ye isnâd edilen rivâyetler, satranç oyununa karşı çıkanların en fazla delil aldıkları rivâyetler olmuştur. Bunlar içerisinde en çok zikredilen iki tanesi şöyledir:

- 1- Hz. Alî, satranç oynayan bir topluluğun önünden geçip onlara, "...*Ne bu tapınıp durduğunuz heykeller?*"³⁸ mealindeki âyeti okumuştur.³⁹
- 2- Hz. Alî, "*Satranç acemlerin kumarıdır*"⁴⁰ demiştir.

Sehâvî (ö. 902/1497), satranç konusunu etraflıca ele aldığı eserinde Hz. Alî'ye atfedilen mezkur iki rivâyetin senedlerini inceleyerek bunların zayıf olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁴¹ Sehâvî, aynı şekilde yukarıda ismini zikrettiğimiz diğer sahâbîlerden gelen rivâyetleri de tahlil etmiş, bunlar içerisinde sadece Abdullah b. Ömer'e isnâd edilen, "*Satranç tavladan kötüdür*" rivâyetinin sahîh; diğer rivâyetlerin ise zayıf veya mevzû olduğu neticesine varmıştır.⁴²

Satrancı oynayan ve oynanmasına rıza gösteren sahâbîlere gelince, bunların Ebû Mersed (ö. 3/625), Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644), Hasan b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 49/669), Ebû'l-

³⁶ Bu çalışmamızı sadece Hz. Peygambere (s.a.v.) isnâd edilen merfû rivâyetlerle sınırlandırıdığımız ve sahâbeden gelen rûm rivâyetlerin tahlilini yapmanın makalenin hacmini çok fazla aşacağını düşündüğümüzden dolayı, burada sadece önemli gördüğümüz bazı noktalara temas edeceğimizi belirtmek isteriz. Bununla beraber sahâbeden satranç konusunda gelen tüm rivâyetleri ve bunların isnâd analizlerini görmek için konu hakkında tespit edebildiğimiz en detaylı çalışma olan Sehâvî'nin (ö. 902/1497) '*Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranc* adlı eserine bakılmasını tavsiye ederiz. Bkz. Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, '*Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranc*, thk. Usâme el-Harîrî, Nezîr Ka'ke (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1428/2007), 68-87.

³⁷ Sehâvî, '*Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranc*, 68.

³⁸ el-Enbiyâ 21/52.

³⁹ Rivâyetin geçtiği kaynaklar için bkz. Ebû Bekr el-Hallâl, *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker*, 62; Âcurrî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranc ve'l-melâhî*, 135; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 10/358; Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Hükmü'l-İslâm fi'n-nerd ve's-şatranc*, thk. Amr Abdulmunim Selîm, Hasan Zekerıyyâ Fülefil (İskenderiye: Dâru'l-Eymân, t.y), 29; Ali el-Müttakî, *Kenzu'l-ummâl*, 15/225.

⁴⁰ Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/358. Beyhakî, Hz. Alî'ye isnâd edilen bu rivâyetin mürsel olduğunu, fakat şevâhidleri bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Beyhakî, devamında herhangi bir şevâhid rivâyet zikretmemiştir.

⁴¹ Sehâvî, '*Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranc*, 68-71, 76.

⁴² Sehâvî, '*Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranc*, 78-81.

Yeser Ka'b b. Âmr (ö. 55/675), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) olduğu belirtilmiştir.⁴³

Mezkur sahâbeden gelen rivâyetlere göre Hz. Ömer, satranç oynayanların yanından geçerken onlara selam verip onları bu oyundan menetmemiş; Ebû'l-Yeser Ka'b b. Âmr, satranç oynayanları görüp onları nehyetmemiş; Hz. Ali'nin oğlu Hasan, satranç oynayanlara uğrayarak "Bu taşı kaldır, bu taşı bırak" diye onlara nasıl oynayacaklarına dair yol göstermiş; Ebû Hüreyre, kölesiyle satranç oynamış; Abdullah b. Abbâs, satrancı sevmiş ve oynamış; yine Abdullah b. Zübeyr de satranç oynayanlardan olmuştur.⁴⁴

Söz konusu rivâyetleri Şâfiî fakîhi Mâverdî de satrancı helal görenlerin delilleri bağlamında zikretmiş,⁴⁵ ancak Sehâvî, bu rivayetlerin bir kısmının senedlerini bilmediğini, bazılarının ise zayıf olduğunu söylemiştir.⁴⁶

Öte yandan sahâbe içerisinde Ebû Hüreyre ve Abdullah İbn Abbâs'ın satranç oyununu hem kötüleyen hem de onaylayan sahâbîler arasında zikredildikleri görülmektedir. Bu durum zahiren çelişki gibi görünse de her iki sahâbîden gelen rivâyetlerin tümünün zayıf olması, bu çelişkiyi gidermektedir.

Netice olarak sahâbeden satranç konusunda gelen haberlerin bir kısmının mevzû; bazısının senedinin bilinmediğini ve çoğunun zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu rivâyetlerden yola çıkarak satranç konusunda sahâbenin yaklaşımını net bir şekilde belirlemek bizce mümkün görünmemektedir.

2.2. Satranç Hakkında Hadis Şârihlerinin Değerlendirmeleri

Hadis şârihlerinin görüşlerine yer vermeden önce, şerhlerde satranç konusuna genellikle tavlardan bahsedilen "بَابُ مَا جَاءَ فِي النَّوْدِ" ve "بَابُ تَحْرِيمِ اللَّعْبِ بِالنَّوْدِ شِيرٍ" gibi başlıklar altında değinildiğini⁴⁷ belirtmeliyiz. Ayrıca şârihlerin değerlendirmelerinin zikredilmesinde vefat tarihleri dikkate alınarak kronolojik bir sıralama takip edileceğini söylemeliyiz.

İbn Abdilberr (ö. 463/1071), *el-Muvatta'* üzerine yazdığı *el-İstizkâr* adlı şerhinde İmam Mâlik'in, "Satrançta ve onun dışındaki diğer oyunlarda hayır yoktur" dediğini, satrancı batıl işlerden saydığını ve onu kerih gördüğünü aktarmıştır.⁴⁸ Ayrıca Mâlik ve ashabının satranç oyununun caiz olmadığı noktasında ittifak ettiklerini ve satranç bağımlısı olmuş kişilerin

⁴³ Sehâvî, 'Umdetü'l-muhtec fî hükmî şatranc, 83.

⁴⁴ Sehâvî, 'Umdetü'l-muhtec fî hükmî şatranc, 83-86.

⁴⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, thk. Ali Mu'avvid, 'Adil Abdülmevcûd, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 17/178-179.

⁴⁶ Sehâvî, 'Umdetü'l-muhtec fî hükmî şatranc, 83-86.

⁴⁷ Mesela bkz. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Mu'avvez (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 8/460; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'i Mâlik*, thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymanî, Aişe Binti Hüseyin es-Süleymanî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007), 7/507; Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlül-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmâil (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 7/201-202; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Beyrût: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ١٣٩١), 15/15.

⁴⁸ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 8/460.

şehadetlerini de caiz görmediklerini söylemiştir. İbn Abdilberr, bir grup âlimin ise kumar kastıyla oynanmaması halinde satrancı caiz gördüklerini ve satranç oynadıklarını haber vermiştir.⁴⁹

Sahîh-i Müslim şârihlerinden el-Mâzerî (ö. 536/1141), ortak yönleri sebebiyle satrancın tavlaya kıyas edildiğini, çünkü her iki oyunun da kişiyi dünya ve ahirette fayda verecek şeylerden alıkoyduğunu ve kumar oynamaya sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Ancak usulcülere göre nefsi teselli etme, sorumluluklardan kaynaklı sıkıntılardan kurtulma, yeteneği geliştirme ve körelmiş zihni parlatma gibi maksatlarla satranç oynanması durumunda, şehadetin düşmeyeceğini, onların bu oyuna cevaz verdiklerini söylemiştir. Mâzerî, tâbiîn'in bazı ileri gelenlerinin satranç oynadıklarına dair haberi ise kabul etmemiştir.⁵⁰

Muvatta' üzerine şerhi bulunanlardan Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), satranç hakkında mezheplerin görüşlerine yer verdikten sonra, ulemânın çoğunluğunun, kumar kastıyla oynanmaz ise satrancı caiz gördüklerini söylemiştir.⁵¹

Meşhur muhaddis ve Şâfiî fakîhi en-Nevevî (ö. 676/1277), *Sahîh-i Müslim* üzerine kaleme aldığı *el-Minhâc* isimli şerhinde, "Satranç mezhebimizde mekrûhtur, haram değildir" demiştir.⁵² Satrancı mekrûh gören şârihlerden biri de İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) olmuştur.⁵³

Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451), *Sahîhi'l-Buhârî* üzerine telif ettiği *Umdetu'l-Kârî* adlı şerhinde Hz. Ali'nin, "Satranç kumardandır" dediğini belirtmiş, akabinde İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) şu ifadelerini nakletmiştir: "Abdullah b. Ömer, satranç tavladan kötüdür dedi. Mâlik, Ebû Hanîfe ve Ahmed satranç oynamanın haramlığına, Şâfiî ise mekrûhluğuna hükmetti." Satırların devamında Aynî, kendi görüşünü ise şöyle ifade etmiştir: "Eğer satranç tavladan daha kötü ise o zaman bak Resûlullah (s.a.v.) tavla hakkında neler söylemiştir." Onun bu sözünün devamında tavla oynamayı kötüleyen hadislere yer verdiği görülmektedir.⁵⁴ Aynî, bu tavrıyla açıkça söylemese de kanaatimizce satrancın haramlığını kabul etmiş olmaktadır.

Mirkâtü'l-Mefâtîh adlı şerhin sahibi ve aynı zamanda bir Hanefî fakîhi de olan Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), "Bizim mezhebimizde satranç oynamak kesinlikle haramdır" demiştir.⁵⁵ Hz. Ali'nin, "Satranç acemlerin kumarıdır"⁵⁶ dediğini aktaran Ali el-Kârî, Hz. Ali'nin bu

⁴⁹ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 8/462.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî Neyfer (Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1988), 3/196-197. Aynı ifadeler için bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlül-mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, 7/201-202.

⁵¹ Meâfirî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'i Mâlik*, 7/507.

⁵² Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 15/15.

⁵³ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. (Suriye: Dâru'l-Fellâh, Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 11/325.

⁵⁴ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 18/208.

⁵⁵ Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1422/2001), 1/180-181.

⁵⁶ Beyhakî, Hz. Ali'ye isnâd edilen bu rivâyeti *es-Sünenü'l-kübrâ* eserinde senediyle birlikte naklettikten sonra rivâyetin mürsel olduğunu, fakat şevâhidleri bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Beyhakî, devamında herhangi

sözüyle acemlere benzemeyi nehyettiğini veya Allah'ın kitabında haram olan umum kumar çeşitlerine satrancı da dahil ettiğini söylemiştir.⁵⁷

el-Münâvî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-Kadîr* şerhinde Habbe b. Seleem isnâdıyla nakledilen, “Satranç oynayan lanetlenmiştir. O oyunu seyreden de domuz eti yiyen gibidir”⁵⁸ şeklindeki rivâyet hakkında Zehebî'nin şu sözlerini nakletmiştir: “Domuz eti yemek Müslümanların icmasıyla haramdır. Bu nedenle Ebû Hanîfe, Mâlik ve Ahmed satrancın haramlığına hükmetmişlerdir. Şâfiî ise mekrûh kabul etmiştir. Satrancı sahabeden bir grup, tâbiîn ve tâbiünden sonra gelenlerden de pek çok kişi oynamıştır. Satrancın haramlığı hakkında sahîh ve hasen hadis sabit olmamıştır.”⁵⁹

Yemenli âlim eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *Neylü'l-Evtâr* isimli şerhinde Hz. Ali'den nakledilen, “Satranç kumardandır” rivâyetine İbn Kesîr'in, “ceyyid munkatı” dediğini belirtmiştir. Ayrıca satranç oyununu sahâbe ve tâbiünden bazı kimselerin mekrûh; bazılarının ise mubâh kabul ettiklerinin nakledildiğini bildirmiştir. Şevkânî, satırların devamında satrancın haramlığı hakkında rivâyetlerin olduğunu belirterek bu konudaki bazı rivâyetlere yer vermiş ve rivâyetlerin sonunda İbn Kesîr'in “Konu hakkındaki rivâyetlerin hiç biri sahîh değildir” şeklindeki değerlendirmesini kaydetmiştir.⁶⁰

Buraya kadar yer verdiğimiz değerlendirmelerden anlaşılaçağı üzere şârihler, satranç oyununu daha ziyade fikhî açıdan yorumlamışlardır. Kimi şârihler satranç oynamayı haram kabul ederken, bazıları ise bu oyunu mekrûh veya caiz görmüşlerdir. Şârihlerin değerlendirmelerinin genel itibariyle kendi fikhî mezheplerinin anlayışı doğrultusunda şekillendiğini söyleyebiliriz. Mesela, Hanefî olan Aynî ile Ali el-Kârî satrancı haram; Şâfiî olan Nevevî ve İbnü'l-Mülakkın ise mekrûh olarak yorumlamışlardır.

2.3. Satranç Hakkında Fakîhlerin Değerlendirmeleri

Bu başlık altında dört fikhî mezhebin satranç oyunu hakkındaki değerlendirmeleri ortaya konulmuştur.

2.3.1. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebinin fikhî kaynaklarına baktığımızda satranç oynamanın genel anlamda haram kabul edildiği görülmektedir.⁶¹

bir şevâhid rivâyet zikretmemiştir. Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 10/358.

⁵⁷ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, ٧/٢٨٥٨.

⁵⁸ Münâvî, bu rivâyet hakkında el-Elbânî'nin “mevzû” dediğini kaydetmiştir. Bkz. Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcil'ârifin b. Nûreddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, (Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubra, 13٥٦/1938), 6/5.

⁵⁹ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, 6/5.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr min esrâri münteka'l ahhâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk (y.y: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427), 14/487-489.

⁶¹ Bkz. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i fi tertîbi's-şerâ'i*, (Beyrût : Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1986), 6/269; Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyetü'l-mübtedi*, thk.Talâl Yûsuf (Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 4/380; Sadruddîn Alî b. Alî İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *et-Tenbih 'alâ müşkilâti'l-Hidâye*, thk. Abdülhekîm b. Muhammed Şakir, Enver

Mesela, Hanefî fakîhi el-Kâsânî (ö. 587/1191), her ne kadar bazı insanlar savaş sanatını öğrettiği ve zekayı geliştirdiğinden ötürü satrancı mubâh görmüşlerse de bize göre satranç oyun oluşundan ötürü haramdır, demiştir. Ardından şu hadise yer vermiştir: “*Bütün oyunlar haramdır. Ancak kişinin yayıyla ok atması, atını terbiye etmesi ve eşiyle oynaması bundan müstesnadır.*” Kâsânî, bu hadisi zikretmekle satrancın hadiste belirtilen üç oyun türü dışında kaldığına dikkatleri çekmekte ve Hanefî mezhebinde satrancın haram oluşunun delili olarak bu rivâyeti göstermektedir.⁶²

Kâsânî, satrancın haramlığına delil olarak zikrettiği hadisi “*Bütün oyunlar haramdır*” şeklinde kaydetmişse de mezkûr hadisin yer aldığı en eski kaynak olan Ma’mer b. Râşid’in *el-Câmi’i* başta olmak üzere incelediğimiz hiçbir kaynakta “haram” ifadesini tespit edemedik. Zira söz konusu hadis, tüm kaynaklarda “*Bütün oyunlar batıldır*” ifadesiyle geçmektedir.⁶³ Bu durumda Kâsânî’nin “batıl” yerine “haram” lafzını ya sehven kaydettiğini ya da batıl ifadesini haram olarak yorumladığını söyleyebiliriz.

Bir diğer Hanefî fakîhi İbn Ebû'l-İz (ö. 792/1390) “*Seni Allah’ı zikretmekten alıkoyan her şey kumardır*”⁶⁴ rivâyetini satrancın haramlığı noktasında delil olarak görmektedir. Çünkü satrancın Allah’ı zikirden alıkoyduğunu, tavlaya göre daha çok düşünme gerektirerek zihni meşgul ettiğini bu nedenle menedilmeye tavladan daha layık olduğunu söylemektedir.⁶⁵

Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) ise konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Şüphesiz ki Şâfiî ve Mâlik kerahetle beraber satranç oynamayı mubâh saydılar. Bize ve Ahmed’e göre ise satranç haramdır.”⁶⁶ Aynî’ye göre satrancın haramlığı noktasında en güzel delil, onun bir oyun türü oluşu ve Resûlullah’ın (s.a.v.) zikrettiği hadiste yer alan üç oyunun dışında kalmasıdır.⁶⁷

Sâlih Ebû Zeyd (Memleketü'l Arabiyyetu's-Suûdiyye: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003), 5/806; Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/2000), 9/148; 12/253; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz Âbidîn ed-Dımaşkî, *Reddül-muhtâr ‘ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 6/394.

⁶² Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i*, 6/269.

⁶³ Bkz. Ebû Urve Ma’mer b. Râşid el-Basrî es-San’ânî, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahman el-Âzamî, (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 11/461 (No. 21010); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 4/229 (No. 19549); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1419/1999), 28/573 (No.17337); Muhammed b. İsmâ b. Serve et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Fedâilü'l-Cihâd”, 11.

⁶⁴ Zeylaî, bu rivâyetin merfû ve garib olduğunu Ahmed b. Hanbel’in *Kitabu'z-Zühed*, Beyhakî’nin de *Şuabi'l-îmân* eserinde bunu Kasım b. Muhammed’in sözü olarak aktardıklarını söylemiştir. Bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Nasbü'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, (Beyrût: Muessesetu'r-Reyyân, 1418/1997), 4/275. Ayrıca Beyhakî, bu rivâyeti *es-Sünenü'l-kübra* adlı kitabında isnâdî ile birlikte Kasım b. Muhammed’in sözü olarak nakletmiştir. (Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, 10/378.) Görebildiğimiz kadarıyla Kasım b. Muhammed, tâbiin tabakasındandır. (Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 8/335.) Dolayısıyla bu rivâyet, merfû değil maktû derecesindedir.

⁶⁵ İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbih ‘alâ müşkilâti'l-Hidâye*, 5/806.

⁶⁶ Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 9/148.

⁶⁷ Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 12/253.

Hanefî mezhebinde satranç konusunda “haram” görüşü dışında “tahrîmen mekrûh”⁶⁸ ve “mubâh”⁶⁹ şeklinde değerlendirmeler de mevcuttur. Özellikle Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebesi Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) satrancı mubâh olarak görmesi⁷⁰ son derece önemlidir.

2.3.2. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebinde satranç oyunu ile ilgili hem “haram” hem de “mekrûh” şeklinde iki görüşün varlığı göze çarpmaktadır.⁷¹

Mezhebin fikhî kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla satranç, kumar olmamak şartıyla oynandığında mekrûh görülürken; kumar kastıyla oynanmasa dahi bu oyuna müptela olanlar için haram kabul edilmektedir.⁷²

Aynı şekilde İmam Mâlik’in, “Satranç, tavladan daha kötüdür” sözü de satrancın hem haramlığına hem de mekrûhluğuna delalet edecek şekilde yorumlanmıştır.⁷³

Ayrıca Mâlikî fakîhleri el-Berâziî (ö. 430/1039'dan sonra), İbn Abdilberr (ö. 463/1071) ve İbn Rüşd el-Kurtubî, (ö. 520/1126) satranca müptela olanların şehadetlerinin caiz olmayacağını vurgulamışlardır.⁷⁴

⁶⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullâh İnayetullâh Muhammed v.dğr. (y.y: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1431/2010), 5/545; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/394.

⁶⁹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/394.

⁷⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/394.

⁷¹ Bkz. Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullah b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cüzâmî es-Sa'dî, *İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebi 'âlimi'l-Medîne*, thk. Humeyd b. Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003), 3/1297; Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğırnâtî, *el-Kavânînu'l-fikhiyye*, (y.y: b.y.y., t.y.), 278; Ziyâüddîn Ebu'l-Mevvedde Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî, *et-Tavzîh fi şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li İbni'l Hâcib*, thk. Ahmed b. Abdulkerîm Necîb, (Kâhire: Dâru Najeebawailh, 1429/2008), 7/467; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Haraşî el-Mâlikî, *Şerhu Muhtasari Halîl*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.), 7/177; Ebubekr b. Hasan b. Abdullah el-Keşnâvî, *Eshelu'l-medârik şerhu İrşâdi's-sâlik fi mezhebi imâmi'l eimmeti Mâlik*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.), 3/376.

⁷² Bkz. İbn Şâs, *İkdü'l-cevâhiri's-semîne*, 3/1297; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye*, 278; Keşnâvî, *Eshelu'l-medârik*, 3/376.

⁷³ Bkz. İbn Şâs, *İkdü'l-cevâhiri's-semîne*, 3/1297; el-Cündî, *et-Tavzîh*, 7/467.

⁷⁴ Bkz. Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî el-Berâziî, *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene*, thk. Muhammed el-Emîn Veled Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh (Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, 1423/2002), 3/584; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-Kafi fi fikhî ehli'l-Medine*, (Riyâd: Mektebetu'r-Riyâd, 1400/1980), 2/895; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Endelûsî, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâ'ili'l-müstahrece*, thk. Muhammed Haccî v.dğr. (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 18/274.

2.3.3. Şâfiî Mezhebi

Şâfiî fıkhi ile ilgili kaynaklara bakıldığında satranç oynamanın mekrûh görüldüğü⁷⁵ ve bu oyunu oynayanın şahadetinin düşürülemeyeceği açık bir şekilde belirtilmiştir.⁷⁶ Ayrıca bu mekrûhluğun “tenzihen” olduğu da bildirilmiştir.⁷⁷

Şâfiî fakîhi el-Mâverdî (ö. 450/1058) *el-Hâvi'l-kebîr* adlı eserinde satranç konusunu detaylı bir şekilde ele almıştır. Ona göre satrancı helal görenler, bu oyunun sahâbe ve tâbiîn arasında yayılmasını, onların bu oyunu oynamaları ve oynadıklarını itiraf etmelerini delil almışlardır. O, bu hususta sahâbe⁷⁸ ve tâbiîn'den⁷⁹ bazı nakillere yer vermiştir. Mâverdî, satırların devamında sayılamayacak kadar çok ulemâ ve fudalânın bu oyunu oynadıklarını kaydetmiştir.⁸⁰

Mâverdî, Allah Resûlünün (s.a.v.) istisna ettiği oyunlara⁸¹ satrancın da kıyas edilebileceğini, çünkü satranç oyununda savaş hileleri, azimli-kararlı olma ve ordu düzenleme hakkında uyarılar bulunduğu, onun her ne kadar mendup, müstehap bir oyun olmasa da haram olmamasının daha doğru olduğunu vurgulamıştır.⁸²

Bir diğer Şâfiî fakîhi el-İmrânî (ö. 558/1163), satrancın haram olmayışına dair “دليلنا/ delilimiz” diyerek şu ifadeleri zikretmiştir: “Şüphesiz ki satranç savaş durumu için alınacak tedbirleri öğrenmek üzere konulmuştur. Bazen insan bu oyunla savaşmayı öğrenir ve savaş işlerini öğretmeye sebep olan her şey de mubâhtır.” O, buna delil olarak Hz. Âişe'den gelen

⁷⁵ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1410/1990), 6/224; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb, (y.y: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 19/19-21; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm, Muhammed Muhammed Tâmir, (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1417), 7/348; Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi's-Şâfiî*, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî (Cidde: Dâr'ul-Minhâc, 1421/2000), 13/287-288; Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî, *el-Ğaye fi ihtisârî'n-Nihâye*, thk. İyâd Hâlid et-Tabbâ', (Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 1437/2016), 8/78; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Kitabu'l-mecmû' şerhu'l-Muhezzeb li's-Şirâzî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.), 20/228.

⁷⁶ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 19/19-21.

⁷⁷ İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi's-Şâfiî*, 13/287-288.

⁷⁸ Mâverdî'nin sahâbe'den naklettiği bu haberlere “Satranç Hakkında Sahabeden Gelen Rivayetler” başlığı altında yer vermiş ve Sehâvî'nin bu rivayetlerin bazılarının senedlerini bilmediğini; bir kısmı için de zayıf dediğini nakletmiştik.

⁷⁹ Mâverdî, tâbiînden Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr, Şa'bi', İkrime ve Muhammed b. Sîrîn gibi kimselerin satranç oynadığını nakletmiştir. Ancak tâbiînden mezkûr isimlerin rivâyetlerini inceleyen Sehâvî, bunlar içerisinde Şa'bi', İkrime ve Muhammed b. Sîrîn rivâyetleri için zayıf; Saîd b. Müseyyeb rivâyeti için mevzû hükmünü vermiştir. Sehâvî, sadece Saîd b. Cübeyr'in sırtını dönerek satranç oynadığı rivâyeti için senedi sahîh, ama İmam Şâfiî ile arasında inkita var demiştir. Bkz. Sehâvî, *Umdetü'l-muhtec fi hükmi şatranç*, 106-115.

⁸⁰ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Mu'avvid, ‘Adil Abdülmevcûd, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 17/178-179.

⁸¹ Mâverdî'nin istisna dediği oyunlar, Hanefi mezhebinde satrancın haramlığına delil gösterilen “Bütün oyunlar batıldır. Ancak kişinin yayıyla ok atması, atını terbiye etmesi ve eşiyile oynaması bundan müstesnadır...” mealindeki hadiste belirtilen oyunlardır. Bkz. Ma'mer b. Râsîd, *el-Câmi'*, 11/461 (No. 21010); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/229 (No. 19549); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/573 (No.17337); et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh Sünenü't-Tirmizî*, “Fedâilü'l-Cihâd”, 11.

⁸² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 17/179.

ve Resûlullah'ın (s.a.v.) mızraklarıyla oyun oynayan Habeşlileri izlediğine dair hadisi göstermiştir.⁸³

2.3.4. Hanbelî Mezhebi

Hanbelî mezhebinin fikhî kaynaklarında satranç oynamanın açıkça haram olduğu ifade edilmektedir.⁸⁴

Hanbelî fakîhi ve usulcüsü İbn Kudâme (ö. 620/1223), satrancın kumar kastıyla oynanmasa bile haram olduğunu söylemiş, akabinde araştırma konumuz olan rivâyetlerden Vâsile b. el-Eska' tarafından rivâyet edilen, *"Allahu tebareke ve tealanın bir levhası vardır ki, her gün ona üç yüz altmış defa nazar (tecelli) ederek onunla kullarına rahmet eder, satranç oynayanların ise bu rahmetten nasibi yoktur"*⁸⁵ şeklindeki rivâyete ve Hz. Ali'nin satranç oynayan bir topluluğun önünden geçip onlara, *"...Ne bu tapınıp durduğunuz heykeller?"* mealindeki Enbiyâ(21) suresi 52. âyetini okumasına yer vermiştir.⁸⁶

İbn Kudâme, satranç konusuna değindiği bir başka eserinde satrancın haramlık hükmünün tavlaya kıyasen sabit olduğunu belirtmiş, ayrıca sahâbe ve tâbiinden bazı kimselerin satrancın haramlığı yönünde görüş bildirdiklerini kaydetmiştir. İbn Kudâme, satırların devamında *"Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz."*⁸⁷ mealindeki âyet ile Hz. Ali'nin, *"Satranç, kumardandır"* sözünü satrancın haramlığı noktasında delil olarak zikretmiştir.⁸⁸

Hanbelî mezhebinde satrancın haramlığı noktasında zikredilen delillere baktığımızda, bu delillerin hiçbirinin "haram" hükmü vermek için yeterli olmadığı kanaatindeyiz. Zira araştırma konumuz olan rivâyetlerden Vâsile b. el-Eska' rivâyetinin zayıf olduğunu belirtmiş; Aynı şekilde Hz. Ali'ye isnâd edilen rivâyetler hakkında Sehâvî'nin zayıf hükmünü verdiğini nakletmiştik. Satrancın haramlığına delil gösterilen Mâide 5/90 ve Enbiyâ 21/52 âyetlerinin ise satrancın haramlığına delaletleri kat'î değildir. Nitekim fukahâdan bazılarının satrancı mekrûh veya mubâh görmeleri bu âyetlerin delaletlerinin zannî oluşunu göstermektedir. Hanbelî fakîhi İbn Kudâme'nin satrancın haramlık hükmünün tavlaya kıyasen sabit olduğunu belirtmesine gelince, her iki oyunun birbirinden farklı olmasından ötürü bunun da isabetli bir

⁸³ İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi's-Şâfiî*, 13/288.

⁸⁴ Bkz. Ebu'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed b. Akil el-Bağdâdî, *et-Tezkire fi'l-fikh*, thk. Nâsır b. Su'ûd Abdullah es-Sellâme (Riyâd: Dâru İsbilya, 1422/2001), 342; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfi fi fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Fâris, Mes'ud Abdulhamîd es-Sa'dînî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 4/273; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, (Kâhire: Mektebetu'l-Kâhire, 1388/1968), 10/151-152; Ebu'l-Berekât Zeynüddîn el-Müneccâ b. Osmân b. Es'ad b. el-Müneccâ ed-Dimaşki, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni*, thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehiş (Mekke: Mektebetu'l-Esedî, 1424/2003), 4/652; Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kâhire: Dâru Hicr, 1415/1995), 29/358.

⁸⁵ Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-'ummâl*, 15/218; Harâitî, *Mesâvi'l-ahlâk ve mezmûmühâ*, 245.

⁸⁶ İbn Kudâme, *el-Kâfi*, 4/273.

⁸⁷ el-Mâide 5/90.

⁸⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 10/151-152.

delil olmadığı düşüncesindeyiz. Nitekim İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), satrancın dakik bir hesap ve sağlam bir düşünce; tavlanın ise tahmin ve varsayıma dayandığını belirterek aralarındaki farka dikkat çekmiştir.⁸⁹ Yine İmam Nevevî de satranç tavlâ gibi görenlerin hata ettiklerini kaydetmiştir.⁹⁰

Dört fikhî mezhebin satranç hakkındaki değerlendirmelerini özetleyecek olursak, Hanefî mezhebinde, “haram”, “tahrîmen mekrûh” ve “mubâh”; Mâlikî mezhebinde, “haram” ve “mekrûh”; Şâfiî mezhebinde “tenzîhen mekrûh” ve Hanbelî mezhebinde “haram” şeklinde görüşlerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Mezheplerin muhtelif görüşlerinden de anlaşıldığı üzere, fukahâ arasında satrancın hükmü konusunda tek bir görüş üzerinde ittifak bulunmamaktadır. Nitekim Sehâvî de insanlar arasında yaygın olan, “cumhûr ulemâ satranç haram kabul etmiştir” şeklindeki yargının hatalı olduğunu belirtmiştir.⁹¹ Ancak Sehâvî, dört fikhî mezhepte de satranç hakkında “mekrûh” hükmününün müştereken bulunduğunu ve satranç için doğru olan hükmün “tenzîhen mekrûh” olduğunu vurgulamıştır.⁹²

Hakkında sarîh bir âyet ile sahîh bir hadisin bulunmadığı ve ulemânın da hükmünde ihtilaf ettiği bir meselede, kesin bir dille “satranç oynamak haramdır” demenin makul olmadığı açıktır. Özellikle günümüzde teknolojinin gelişimiyle beraber çok sayıda bilgisayar ve telefon oyunun revaçta olduğu ve gençlerin birçoğunun bu oyunlara müptela olduğu düşünüldüğünde, satranç gibi düşünme ve zekaya dayalı oyunlar dini açıdan yasak görülmemelidir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Din İşleri Yüksek Kurulu, kumara aracı kılınmadığı, dinî ve dünyevî yükümlülükler ihmal edilmediği, taraflar arasında kin ve nefrete yol açacak tutumlardan uzak durulduğu takdirde, satranç oynamanın caiz olacağı yönünde fetva vermiştir.⁹³

⁸⁹ Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *Tuhfetü’l-muhtâc fî şerhi’l-Minhâc*, (Mısır: el-Mektebetü’t-Ticâriyyetu’l-Kubra, 1357/1983), 10/216.

⁹⁰ Nevevî, *el-Mecmû’*, 20/228.

⁹¹ Sehâvî, *‘Umdetü’l-muhtec fî hükmi şatranc*, 188.

⁹² Sehâvî, satrancın hükmü hakkında mezheplerin görüşlerini irdelemiş ve dört fikhî mezhep içerisinde şu görüşleri tespit etmiştir. Hanefî mezhebi: “mekrûh”, “ağır (muğallaza) mekrûh”, “haram”; Mâlikî mezhebi: “haram”, “mekrûh”, “mubâh”; Şâfiî mezhebi: “mubâh”, “tenzîhen mekrûh”; Hanbelî mezhebi: “haram”, “mekrûh” Bkz. Sehâvî, *‘Umdetü’l-muhtec fî hükmi şatranc*, 187. Ayrıca Şâfiî mezhebine mensup olan Sehâvî’nin satranç konusunda benimsediği görüş, kendi mezhebinin görüşü olan “tenzîhen mekrûh” olmuştur. Bkz. Sehâvî, *‘Umdetü’l-muhtec fî hükmi şatranc*, 189.

⁹³ Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, Din İşleri Yüksek Kurulu, “Satranç Oynamak Caiz Midir?” (Erişim 30 Eylül 2024).

Sonuç

Satranç ile ilgili Hz. Peygambere (s.a.v.) isnâd edilen rivâyetlerin sened tahlilini yaptığımız bu çalışmada, incelediğimiz rivâyetlerden üç tanesinin mevzû; diğerlerinin ise zayıf olduğu sonucuna ulaştığımızı, dolayısıyla satranç hakkındaki rivâyetlerin hiçbirinin sahîh veya hasen derecesinde olmadığını açıkça söyleyebiliriz.

Aynı şekilde konuyla ilgili sahâbeye nispet edilen muhtelif rivâyetlerin de bulunduğunu, ancak bunların da genel anlamda zayıf veya mevzû düzeyinde olduklarını ifade edebiliriz. Hadis şârihlerinin konuya yaklaşımlarında ise daha ziyade fikhî yorumların ön plana çıktığını, bazı şârihlerin satranç oynamayı haram kabul ederken, bazılarının ise mekrûh veya caiz gördüklerini belirtebiliriz. Fikhî mezheplerin satranç hakkındaki değerlendirmelerine gelince tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefî mezhebinde, “haram”, “tahrîmen mekrûh” ve “mubâh” şeklinde üç görüş; Mâlikî mezhebinde, “haram” ve “mekrûh” olarak iki görüş; Şâfiî mezhebinde “tenzîhen mekrûh” ve Hanbelî mezhebinde “haram” şeklinde tek görüşün bulunduğunu kaydedebiliriz.

Satranç hakkında mezheplerin farklı değerlendirmeleri, fukahânın satrancın hükmü konusunda tek bir görüş üzerinde ittifak etmediklerini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte satranç oyununa haram hükmünü verenlerin öne sürdükleri delillerin, yeterli kuvvette olmadığı düşüncesindeyiz. Çünkü satrancın haramlığı hakkında açık bir âyet veya sahîh bir hadis varid olmamıştır. Ayrıca insanın zihinsel gelişimine ve savaş idaresi konusuna olumlu katkıları da dikkate alındığında satranç oynamak mubâh kapsamında değerlendirilmelidir. Bununla beraber satranç sebebiyle namaz vakitlerini geciktirmek ve rakibine kötü sözler söyleme gibi durumlardan mutlaka kaçınılmalıdır. Yine bağımlılık derecesinde sık sık oynanması durumunda vakit israfına yol açacağı unutulmamalıdır. Bütün bunlar dikkate alındığı takdirde satranç oynamada bir sakınca olmayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî. *Tahrîmü'n-nerd ve's-satranc ve'l-melâhî*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs. y.y: b.y.y., 1402/1982.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el- Arnâvûd v.dğr. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1419/1999.
- Alî el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1422/2001.
- Altınay, Ramazan. “Satranç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aydın, Abdullah. “Merfû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *‘Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/2000.

- Berâziî, Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî. *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene*. thk. Muhammed el-Emîn Veled Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, 1423/2002.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullâh İnayetullâh Muhammed v.dğr. y.y: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Cündî, Ziyâüddîn Ebu'l-Mevedde Halîl b. İshâk b. Mûsâ. *et-Tavzîh fi şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li İbni'l Hâcib*. thk. Ahmed b. Abdulkerîm Necîb. Kâhire: Dâru Najeebawaih, 1429/2008.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb. y.y: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelû'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Silefi. Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs bi-mesûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. Din İşleri Yüksek Kurulu. "Satranç Oynamak Caiz Midir?" Erişim 30 Eylül 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1403/satranc-oynamak-caiz-midir>
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm, Muhammed Muhammed Tâmir. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1417.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker*. thk. Yahya Murâd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Cürcânî. *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*. thk. Hilmî M. Fûde. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî. *Mesâvi'l-ahlâk ve mezmûmühâ*. thk. Mustafa b. Ebu'n-Nasr eş-Şelebî. Cidde: Mektebetus-Sevâdî, 1413/1993.
- Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Mâlikî. *Şerhu Muhtasari Halîl*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Husameddin el-Kudsi. Kâhire: Mektebetu'l-Kudsi, 1414/1994.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvi, Muhammed Abdu'lkebîr el-Bekrî. y.y: b.y.y., t.y.

- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Salim Muhammed Ata, Alî Muhammed Mu'avviz. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-Kafi fi fikhî ehli'l-Medine*. Riyâd: Mektebetu'r-Riyâd, 1400/1980.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî. *et-Tezkire fi'l-fikh*. thk. Nâsır b. Su'ûd Abdullah es-Sellâme. Riyâd: Dâru İşbiya, 1422/2001.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşkî. *Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şen'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdulvehhâb Abdullâtîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Ğumârî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğirnâtî. *el-Kavânînu'l-fikhiyye*. y.y: b.y.y., t.y.
- İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *et-Tenbih 'alâ müşkilâti'l-Hidâye*. thk. Abdülhekim b. Muhammed Şakir, Enver Sâlih Ebû Zeyd. Memleketu'l Arabiyyetu's-Suûdiyye: Mektebetu'r-Rüşd, 1424/2003.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Hindistan: Dâiretu'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Mu'avviz. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer el-Heytemi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc*. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubra, 1357/1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-mücellâ bi'l-ihtisâr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyud. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1992.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Kâfi fi fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Fâris, Mes'ud Abdulhamîd es-Sa'dînî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. Kâhire: Mektebetu'l-Kâhire, 1388/1968.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâ'il-l-müstahrece*. thk. Muhammed Haccî v.dğr. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988.

- İbn Şâs, Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullah b. Necm. *‘İkdü’l-cevâhiri’s-semîne fî mezhebi ‘âlimi’l-Medîne*. thk. Humeyd b. Muhammed. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1423/2003.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Hükmü’l-İslâm fî’n-nerd ve’s-şatranc*. thk. Amr Abdulmunim Selîm, Hasan Zekerıyyâ Fülefil. İskenderiye: Dâru’l-Eymân, t.y.
- İbnü’l Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta’i Mâlik*. thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymanî, Aîşe Binti Hüseyin es-Süleymanî. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1428/2007.
- İbnü’l-Kattân, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî Ebu’l-Hasen. *Beyânu’l-vehm ve’l-ihâmi’l-vâkı’ayn fî kitâbi’l-ahkâm*. thk. Hüseyin Âyt Saîd. Riyâd: Dâru Tayyibe, 418/1997.
- İbnü’l-Kayserânî, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *Kitâbu ma’rifeti’t-tezkire fî’l-ehâdisi’l-mevzû’a*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, 1406/1985.
- İbnü’l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *et-Tavzîh fî şerhi’l-Câmi’i’s-sahîh*. thk. Dâru’l-Fellâh. Suriye: Dâru’n-Nevâdir, 1429/2008.
- İbnü’l-Müneccâ, Ebu’l-Berekât Zeynüddîn el-Müneccâ b. Osmân b. Es’ad. *el-Mümte’ fî şerhi’l-Mukni’*. thk. Abdilmelik b. Abdullah b. Dehiş. Mekke: Mektebetu’l-Esedî, 1424/2003.
- İmrânî, Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. Ebi’l-Hayr b. Sâlim b. Es’ad. *el-Beyân fî mezhebi’s-Şâfiî*. thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî. Cidde: Dâr’ul-Minhâc, 1421/2000.
- İz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed b. Ebi’l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşki. *el-Ğaye fî ihtisârî’n-Nihâye*. thk. İyâd Hâlid et-Tabbâ’. Beyrût: Dâru’n-Nevâdir, 1437/2016.
- Kâdî İyâz, Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlül-Mu’lim bi fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmâîl. Mısır: Dâru’l-Vefa, 1419/1998.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed. *Bedâi’u’s-sanâ’i fî tertîbi’s-şerâ’i*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1406/1986.
- Keşnâvî, Ebubekr b. Hasan b. Abdullah. *Eshelu’l-medârik şerhu İrşâdi’s-sâlik fî mezhebi imâmî’l eimmeti Mâlik*. Beyrût: Dâru’l-Fikr, t.y.
- Ma’mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San’ânî. *el-Câmi’*. (Abdurrazzezzâk’ın *el-Musannef*’i içinde) thk. Habîburrahman el-Âzamî. Pakistan: el-Meclisu’l-İlmî, 1403.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Hâvi’l-kebîr*. thk. Alî Mu’avvid, ‘Adil Abdülmevcûd. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1414/1994.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî. *el-Mu’lim bi-fevâ’idi Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî Neyfer. Tûnus: Dâru’t-Tûnusiyye, 1988.
- Merdâvî, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *el-İnsâf fî ma’rifeti’r-râcih mine’l-hilâf*. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kâhire: Dâru Hicr, 1415/1995.
- Mergînânî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyetü’l-mübtedî*. thk. Talâl Yûsuf. Beyrût: Dâru İhyâu’t-Turâsi’l-Arabî, t.y.
- Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1400/1980.

- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürreûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubra, 13^o6.
- Müttakî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Hindî. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî, Saffet es-Sekka. y.y: Müessesetu'r-Risâle, 1401/1981.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1399.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Kitabu'l-mecmû' şerhu'l-Muhezzeb li's-Şirâzî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *'Umdetü'l-muhtec fî hükmi şatranc*. thk. Usâme el-Harîrî, Nezâr Ka'ke Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1428/2007.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ez-Ziyâdât 'ale'l-mevzû'ât (Zeylû el-le'âli'l-masnû'a)*. thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasan. Riyâd: Mektebetu'l-Me'ârif, 1431/2010.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1410/1990.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fî'l-ehâdisi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemanî. Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, t.y.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylû'l-evtâr min esrâri münteka'l ahhâr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk. y.y: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Serve. *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 cilt. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâu'l-kebîr*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. Beyrût: Dâru'l-Mektebetu'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnâût. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbü'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye ve buğyetu'l-elma'î fî tahrîci'z-Zeylâî*. thk. Muhammed Avvâme. Beyrût: Müessesetu'r-Reyyân, 1418/1997.